

Ορολογία συσχετιζόμενη με την διοίκηση του δικαστικού σώματος στην Αρχαία Κρήτη

Ángel Martínez-Fernández

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην ιστορία της δικαστικής ορολογίας στην αρχαία Κρήτη μπορούν να διακριθούν δύο περίοδοι: μια αρχαιότερη, μεταξύ του 7^{ου} και του 5^{ου} αι. π.Χ., στην οποία απαντώνται οι δικανικές λέξεις της Κρητικής διαλέκτου: και άλλη μια περίοδος πιο πρόσφατη, από τον 5^ο αι. π.Χ. και εξής, στην οποία παρατηρείται επιρροή της δικαστικής υπερδιαλεκτικής ορολογίας που ευνοήθηκε από την «Κοινή» γλώσσα. Επιπλέον, όπως η πρώτη περίοδος της νομοθεσίας γραμμένης στην Κρήτη αντανάκλα το κοινό δίκαιο, που είχε μεταδοθεί προφορικά από μια προηγούμενη περίοδο, έτσι τα πρώτα επιγραφικά κείμενα πρέπει να αναχθούν σε μια προηγούμενη κατάσταση γλώσσας.

Terminology concerning the Administration of Justice in Ancient Crete

Ángel Martínez-Fernández

ABSTRACT

In the history of the legal terminology of Ancient Crete, two periods can be distinguished: an older period, between the seventh century BC and the fifth century BC, in which the legal terminology that was characteristic of the Cretan dialect appeared; and a more recent period, from the fourth century BC onwards, in which the influence made by the legal supradialectical nomenclature favored by the Koiné can be noticed. Moreover, as the first period of written legislation from Crete reflects the common law, orally transmitted from a previous time, the first epigraphic texts ought to date back, in turn, to a previous language state.

1. Στην ιστορία της Κρητικής διαλέκτου παρατηρούμε δύο περιόδους αισθητά διαφοροποιημένες η μία από την άλλη, οι οποίες θα ληφθούν υπ' όψη στην παρούσα μελέτη. Απαντάται μια περίοδος αρχαιότερη, μεταξύ του 7^{ου} και του 5^{ου} αι. π.Χ., στην οποία η διάλεκτος παρουσιάζει μορφές που είναι χαρακτηριστικές, και άλλη μια περίοδος πιο πρόσφατη, μεταξύ

του 4^{ου} και του 1^{ου} αι. π.Χ., όπου οι διαλεκτικές μορφές ανταγωνίζονται με αυτές της «Κοινής» γλώσσας. Στην ιστορία της Κρητικής ορολογίας αυτές οι δύο περίοδοι παρατηρούνται καθαρά¹.

2. Οι λέξεις που αφορούν τη δικαστική ορολογία θα συγκεντρωθούν σε επιμέρους παραγράφους. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η Κρητική δικαστική ορολογία που αναφέρεται σε κάθε μια από αυτές τις παραγράφους ξεχωριστά.

A. Τα πρόσωπα που αναλαμβάνουν να ασκούν τη δικαιοσύνη και η άσκηση των καθηκόντων τους.

A.1) Στις αρχαιότερες Κρητικές επιγραφές το πρόσωπο που του έχει οριστεί το δικαίωμα να ασκεί δικαιοσύνη είναι ο δικαστής, όρος συνήθης στα Ελληνικά και συχνά καταγεγραμμένος στην Κρητική διάλεκτο σε όλες τις περιόδους. Σε ένα απόσπασμα ένας νόμος της Γόρτυνας του 5^{ου} αι. π.Χ. που αφορά τις διαιτησίες (IC IV, 82.2), αναφέρεται στο διαιτητή με τη φράση ὁ κ' ἐπιτ[ράπῳντ]ι "αυτός στον οποίο υποτάσσονται σε διαιτησία οι δύο πλευρές". Ας επισημάνουμε ότι σε κάποιες ιδιαίτερες περιπτώσεις στις οποίες η υπόθεση συσχετίζεται με πολιτικό συμφέρον, τότε την αναλάβαν οι κόσμοι, δηλαδή οι ανώτατοι άρχοντες. Πρέπει να σημειώσουμε επίσης ότι στη νομοθεσία της Γόρτυνας του 5^{ου} αι. π.Χ. απαντάται ο όρος ὀρφανοδικασταί² που ορίζεται ως "δικαστές των ορφανών". Για τα ασκούμενα από τους δικαστές (δικασταί) καθήκοντα μας πληροφορεί ο γνωστός *Νόμος της Γόρτυνας*, όπου με την χρήση των ρημάτων δικάζω και κρίνω διαχωρίζεται καθαρά η αντίθεση μεταξύ δύο ειδών διαδικασίας. Με τη ρηματική μορφή δικάδδεν εκφράζεται η διαδικασία με την οποία ο δικαστής βγάζει τη απόφαση του βασιζόμενος στα τεκμήρια των μαρτύρων. Όταν δεν διαθέτει μάρτυρες, χρησιμοποιείται η φόρμουλα ὀμνύντα κρίνεν για να επισημανθεί ότι ο δικαστής θα πάρει απόφαση με οριζόμενος σύμφωνα με την εξέλιξη της δίκης. Το ρήμα δικάζω, σε ενεργητική φωνή, που σημαίνει "αποφασίζω", απαντάται επίσης στη Γόρτυνα σε άλλες επιγραφές από τον 7^ο αι. έως τον 5^ο π.Χ.³ και στην Ελεύθερα τον 5^ο αι. π.Χ.⁴ και σε παθητική φωνή, με την ίδια

---

1 Για την οροθέτηση του Κρητικού corpus θα παρακολουθηθεί η έκδοση της M. Guarducci και για τα μεταγενέστερα επιγραφικά ευρήματα το Supplementum Epigraphicum Graecum. Για τις συντομογραφίες που χρησιμοποιήθηκαν, IC I-IV: Guarducci, M., Inscriptiones Creticae, 4 τομ. Roma 1935-1950. Τόμος 1. Tituli Cretae mediae praeter Gortynios, 1935. Τόμος 2. Tituli Cretae occidentalis, 1939). Τόμος 3. Tituli Cretae orientalis, 1942. Τόμος 4, Tituli Gortynii, 1950` Leg.Gort.= IC IV, 72` SEG = Supplementum Epigraphicum Graecum.

² Leg.Gort. 12.7 και 12.11-12.

³ IC IV, αρ. 9 c-g, αρ. 13 g-i, αρ. 21.7, αρ. 42.B.9, 13 και 13-14, αρ. 47.17-8, αρ. 51.1, αρ. 76.B.2-3, αρ. 106.5-6, και SEG 23, 1968, αρ. 585.1.

⁴ IC II, XII αρ.11.4.

σημασία, χρησιμοποιείται στη Γόρτυνα τον 5^ο αι. π.Χ.⁵ Η έκφραση *ὀμνύντα κρίνειν* εμφανίζεται και σε άλλους νόμους της Γόρτυνας του 5^{ου} αι. π.Χ.⁶ Για να εκφράσουμε την ιδέα "λαμβάνω απόφαση" χρησιμοποιείται επίσης στη Γόρτυνα⁷ τον 5^ο αι. π.Χ. το ρήμα *ἐκδικάζω*, αρκετά γνωστό με αυτή τη σημασία στην αττική διάλεκτο. Με παρόμοια σημασία έχει καταγραφεί στην Ελτυνία⁸ τον 6^ο – 5^ο αι. π.Χ. το ρήμα *γιγνώσκω* σε ένα νόμο για προσβολές που διαπράχθηκαν εναντίον παιδιών. Όσο αφορά την έννοια της δικαστικής απόφασης, ευνοϊκή ή όχι προς τον κατηγορούμενο, χρησιμοποιείται το ρήμα *ἀποδικάζω* "αθώνω", στη Γόρτυνα⁹ τον 7^ο – 6^ο αι. π.Χ., και αντίθετα το ρήμα *καταδικάζω* "εκδίδω καταδικαστική απόφαση" "καταδικάζω", καταγεγραμμένο στη Γόρτυνα¹⁰ τον 5^ο αι. π.Χ. και στην Ελεύθερνα¹¹ τον 6^ο – 5^ο αι. π.Χ.

Για να εκφράσουμε τη δίκη που πραγματοποιείται μπροστά σε έναν δικαστή κοινού δικαίου (*δικαστάς*) χρησιμοποιείται το ουσιαστικό *δίκα*, σύνηθες στην Κρητική διάλεκτο από τον 7^ο αι. π.Χ. Στην αρχαία νομοθεσία της Γόρτυνας διακρίνεται η δίκη που αφορά τους πολίτες, *Φαστία δίκα*¹², αλλά και η δίκη που αφορά τους ξένους, *κσενεία δίκα*¹³. Σημειώνεται εδώ η χρήση του ουσιαστικού *κρίσις* σε μια συνθήκη της Γόρτυνας¹⁴ του 5^{ου} αι. π.Χ. με τη σημασία "απόφαση". Ο τόπος όπου δικάζουν οι δικαστές είναι το *δικαστήριον*, όρος κοινής χρήσης στην Κρητική ορολογία. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο δικαστής υποβοηθάται σε όλες τις πράξεις της διαδικασίας από ένα "γραμματέα" ή "γραφέα", που τα κείμενα της Γόρτυνας από τον 5^ο έως τον 3^ο αι. π.Χ. ονομάζουν με το όνομα *μνάμων*¹⁵.

A.2) Στην πρόσφατη φάση της Κρητικής δικαστικής γλώσσας για να αναφερθούμε σε ευρεία έννοια στην ιδέα του "κρίνω, αποφασίζω" ή "δικαστής" επαναχρησιμοποιούνται κάποιες από αυτές τις λέξεις που είναι συνηθισμένες στην αρχαιότερη χρονική περίοδο. Εξ άλλου, στην Ελληνιστική εποχή χρησιμοποιούνται στην Κρητική διάλεκτο λέξεις που είναι ειδικές της κοινής γλώσσας και όχι της διαλέκτου. Ας επισημάνουμε, καταρχήν, κάποια ουσιαστικά παράγωγα του ρήματος *κρίνω*, όπως *κρίμα* "κρίση, απόφαση", στη Λατώ τον 2^ο αι. π.Χ.¹⁶

---

⁵ IC IV, 80.8, 83.3 και 88.3-4.

⁶ IC IV, αρ.41.V.9-10 και IV.17-V.1, και αρ.101.2.

⁷ IC IV 82.5.

⁸ IC I, X, Ελτυνία 2.8.

⁹ IC IV, 22.B.

¹⁰ Leg. Gort. 1.4, 8 και 35-36.

¹¹ IC II, XII 13.6.

¹² IC IV, αρ. 13 g-i, 2, αρ. 64.4.

¹³ IC IV, αρ. 80.8.

¹⁴ IC IV, αρ.80.15.

¹⁵ IC IV, αρ.42.B.6, αρ.260.5, Leg. Gort. 9.32, 11.16 και 53.

¹⁶ IC I, XVI, αρ.4.A.23 και 27.

κριτάς "κριτής διαιτητής", στη Γόρτυνα και στην Ίτανο τον 2^ο αι. π.Χ.¹⁷ κριτήριον "δικαστήριο", στην Ίτανο τον 2^ο αι. π.Χ.¹⁸ Πρέπει εδώ να υπογραμμίσουμε τη χρήση κάποιων ειδικών όρων, όπως η Κρητική λέξη ἐπικριτήριον σε επιγραφές της Ιεράπυτνας και της Γόρτυνας του 2^{ου} αι. π.Χ.¹⁹ που έχει την σημασία "δικαστική απόφαση", και το ουσιαστικό με πρόθεμα συγκριτάς σε μια επιγραφή της Ιτάνου²⁰ με την πιθανή σημασία "δαιτητής, δικαστής", όρος που έχει καταγραφεί εκτός από την Κρητική διάλεκτο, στο Etimologicum Magnum (779.17).

Στην Ελληνιστική εποχή παρουσιάζονται επίσης κάποιες δικαστικές λέξεις που σχηματίζονται με το θέμα του δίκη. Αυτές είναι οι εξής: α) ἐπιδικάζω, πιθανώς "αποδίδω δικαστικώς σε κάποιον περιουσία αμφισβητούμενη", στη Γόρτυνα²¹ τον 4^ο – 3^ο αι. π.Χ.· β) πρόδικος, χρησιμοποιούμενο στη Γόρτυνα και στην Ιεράπυτνα²² τον 2^ο αι. π.Χ. που σημαίνει "δαιτητής" μεταξύ δύο πόλεων διάδικων παρόμοια σε σημασία με την απική λέξη διαιτητής. Ξεχωριστή αναφορά αξίζει η χρήση του επιθέτου ἀπρόδικος, ἀπαξ λεγόμενο, που έχει καταγραφεί σε μια συνθήκη της Γόρτυνας²³ του 2^{ου} αι. π.Χ., για να αναφερθεί σε μια δίκη "χωρίς προηγούμενη διαιτησία". Οι άλλοι δικαστικοί όροι άξιοι αναφοράς είναι τα ουσιαστικά ἐπιτροπά²⁴ "δαιτησία", διεξαγωγά²⁵ "δικαστική απόφαση" και δίφρος "κάθισμα" των δικαστών (IC IV, Γόρτυνα 160.B.3), και τα ρήματα διεξάγω²⁶ "αποφασίζω", διαλαμβάνω²⁷ "παίρνω απόφαση", "εγκρίνω".

B. Οι διάδικοι.

B.1) Στην αρχαιότερη περίοδο της Κρητικής διαλέκτου τα δικαστικά κείμενα δεν παρουσιάζουν συγκεκριμένες λέξεις για να ονομάσουμε τον κατήγορο ή την υπεράσπιση. Για να αναφερθούμε στον κατήγορο χρησιμοποιείται καμιά φορά στη Γόρτυνα²⁸ στον 5^ο αι. π.Χ. ο τύπος ὁ ἄρκων τὰς δίκας, κυριολεκτικά "αὐτός που αρχίζει τη δίκη". Ας σημειώσουμε, ωστόσο, ότι για να εκφράσουμε την πράξη "κατηγορώ, καταγγέλλω κάποιον" σε μία δίκη χρησιμοποιείται στην Γόρτυνα τον 5^ο αι. π.Χ. το ρήμα αἰτιάομαι²⁹, αντίθετο του ρήματος

¹⁷ IC IV, Γόρτυνα 176.28, IC III, IV, Ίτανος 9.19 και 26

¹⁸ IC III, IV, αρ.10.60-61 και 61.

¹⁹ IC III, III, Ιεράπυτνα 4.68, IC IV, Γόρτυνα 174.A.49 και 50.

²⁰ IC III, IV, αρ.1.B.56-57 και 65-66, 3^{ος} αιώνας π.Χ..

²¹ IC IV, αρ.160.B.4-5.

²² IC IV, Γόρτυνα, SEG XXIII, 1968, αρ.589.16· IC III, III, Ιεράπυτνα αρ.4.64-65.

²³ IC IV, αρ.175.8.

²⁴ IC I, XVI, Λατώ 3.8 και 10, και 4.A.3 και 9.

²⁵ IC III, III, Ιεράπυτνα 4.60.

²⁶ IC III, III, Ιεράπυτνα 4.70.

²⁷ IC IV, Γόρτυνα 176.29.

²⁸ IC IV, Γόρτυνα. 42.B.4s, Leg.Gort. 11.51.

²⁹ IC IV, Γόρτυνα αρ.47.26-27, αρ.80.15.

ἀποκρίνομαι³⁰ με την σημασία "απαντάω σε μία κατηγορία", "υπερασπίζω τον εαυτό μου από κάποια κατηγορία". Επίσης έχει καταγραφεί στο *Νόμο της Γόρτυνας* το ρήμα αυτό ως δικαστικός όρος με την σημασία «κατηγορώ» κάποιον για κάτι (*Leg.Gort.* 11.50). Ο ενάγων σε μία δίκη αποκαλείται μεμφόμενος, λέξη καταγεγραμμένη με αυτή τη σημασία μόνο στη δικανική γλώσσα της Γόρτυνας³¹ του 5^{ου} αι. π.Χ. Για να επισημανθεί η ιδέα "ενάγω κάποιον σε ένα δικαστήριο", "μηνύω, καταγγέλλω", χρησιμοποιούνται τα ρήματα πεύθεν, καταγεγραμμένο στη Γόρτυνα από το 5^ο αι. έως τον 3^ο αι. π.Χ. και στη Μάλλα τον 3^ο αι. π.Χ.³², και πορτιπῶνεν (= προσφωνεῖν), καταγεγραμμένο στην Αξό τον 5^ο – 6^ο αι. π.Χ.,³³ και στις δύο περιπτώσεις το ρήμα παρουσιάζει δικαστική σημασία που έχει επισημανθεί μόνο στην αρχαία Κρητική διάλεκτο.

Ο "αντίπαλος κατά τη δίκη" ονομάζεται με τον όρο ἀντίμῶλος (= απτική διάλεκτος ἀντίδικος), που απαντάται στη Γόρτυνα από τον 7^ο έως τον 5^ο αι. π.Χ.³⁴ Αυτή η λέξη ανήκει σε μια οικογένεια λέξεων δικαστικής σημασίας με ρίζα μωλ- συνηθισμένων στην Κρητική διάλεκτο, που ανέρχεται στην αρχαϊκή ή μυκηναϊκή βάση της διαλέκτου. Έχουν αυτή τη ρίζα το ομηρικό ουσιαστικό μῶλος και οι Κρητικοί όροι που απαριθμούνται στη συνέχεια εκτός από την προαναφερθείσα λέξη ἀντίμῶλος. Δηλαδή: 1) Το ρήμα μῶλιῶ (με τη κανονική μετατροπή του ε σε ι μπροστά από φωνήεν) που σημαίνει "κρίνω", "δικάζω". Αυτό το ρήμα είναι πολύ συχνό στη Γόρτυνα από τον 7^ο αι. έως το 5^ο π.Χ. Αλλά επίσης απαντάται στην Ελεύθερνα σε μια επιγραφή του 6^{ου} – 5^{ου} αι. π.Χ. (*IC* II, XII, αρ.15.a-b.3). Η χρήση του έχει καταγραφεί επίσης σε επιγραφές του 3^{ου} αι. π.Χ., μια φορά στη Λατώ (*IC* I, XVI, αρ.1.27 και 34) και άλλη μια στη Γόρτυνα (*IC* IV, αρ.165.8 και 12).- 2) Τα σύνθετα ρήματα που προέρχονται από το μῶλιῶ, ἀμπί-μῶλιῶ "δικάζω για κάτι" (*Leg.Gort.* 1.2-3, 6.27, 9.19-20), ἀπο-μῶλιῶ "υπερασπίζομαι" (*Leg.Gort.* 6.26 και 9.18), και ἐπι-μῶλιῶ, που ισοδυναμεί με τον τύπο της απτικής ἐπιδικάζεσθαι, με την πιθανή σημασία "ενάγω κάποιον στο δικαστήριο" (*Leg.Gort.* 9.28-29 και 31-32), τα οποία είναι όλα καταγεγραμμένα στον 5^ο αι. π.Χ. στο *Νόμο της Γόρτυνας*.- 3) Τα σύνθετα ουσιαστικά ἀντι-μῶλια "δίκη", σε μία επιγραφή της Γόρτυνας του 7^{ου}-6^{ου} αι. π.Χ. (*IC* IV, αρ.13.b.1) ἀμπί-μῶλος "αυτός για τον οποίο κάνουν δίκη άλλοι, το αίτιο της δίκης", στη Γόρτυνα τον 5^ο αι. π.Χ. (*IC* IV, 57.9, *Leg.Gort.* 10.27-28) ἀνκε-μῶλια "δίκη που αφορά έναν συγγενή, είτε έναντι ενός συγγενή (π.χ. στις δίκες εξαπίας κληρονομιάς), είτε λόγω ενός συγγενή (π.χ. στις δίκες που δημιουργούνται από την παθητική μετάδοση καθηκόντων στους κληρονόμους)", στη Γόρτυνα τον 5^ο αι. π.Χ. (*IC*

³⁰ *IC* IV, αρ.80.14.

³¹ *IC* IV, Γόρτυνα αρ.41.VII.8-9 και 13, αρ.78.8, αρ.82.8-9, *Leg.Gort.* 9.54.

³² *IC* IV, Γόρτυνα: αρ.83.3, 4-5, 7 και 9-10, αρ. 162.7, αρ.163.5, και SEG XXIII, 1968, 589.9-10. *IC* I, XIX, Μάλλα: αρ. 1.3.

³³ *IC* II, V, Αξός, αρ.9.8.

³⁴ *IC* IV, Γόρτυνα: αρ.13.a-1, *Leg.Gort.* 6.26 και 9.19. *IC* II, V, Αξός: αρ.10.A.4.

IV, αρ.21.3 και 44.7).- 4) Το επίρρημα *ἀ-μῶλεϊ* "χωρίς δίκη", *ἀπαξ λεγόμενον*, καταγεγραμμένο σε μια επιγραφή της Γόρτυνας του 5^{ου} αι. π.Χ. (αρ.75.D.4-5). -

B.2) Στις κρητικές επιγραφές της Ελληνιστικής εποχής χρησιμοποιούνται άλλες λέξεις, που οφείλονται στην επιρροή της κοινής γλώσσας, για να εκφράσουν την ιδέα "δικάζω", όπως το ρήμα *διαδικάζω* σε μέση φωνή, χρησιμοποιούμενο στη μετοχή ως υποκατάστατο του οί *διαδικαζόμενοι* "οι διάδικοι" (IC III, IV, Ίτανος 9.27-28), *διαφέρω*, καταγεγραμμένο στη μετοχή ως υποκατάστατο του οί *διαφερόμενοι* "οι διάδικοι" (IC III, IV, Ίτανος 9.29), και το ουσιαστικό *διαμφισβήτησις* "δίκη" (IC III, IV, Ίτανος 9.55). Επίσης στις πρόσφατες επιγραφές παρατηρείται η χρήση του ρήματος *ἐνδείκνυμι* ως δικαστικός όρος που σημαίνει "καταμηνύω, καταγγέλλω" (IC III, III, Ιεράπυτνα 1.A.7, 8, 9 και 10), και του ρήματος *ἀπολογέομαι*, "απολογούμαι εναντίον της κατηγορίας κάποιου", σε μια δίκη διαιτησίας μεταξύ δύο πόλεων (IC III, IV, Ίτανος 10.17). Τέλος, αν δούμε σε αυτή την παράγραφο τη χρήση μιας σειράς δικανικών λέξεων που σχηματίζονται με το θέμα *δίκη* στις επιγραφές που απαντώνται στην Ελληνιστική εποχή. Πρόκειται για τις ακόλουθες: α) Το ρήμα *δικάζω* σε μέση φωνή "καταθέτω αγωγή", "υποβάλλω ένσταση", στη Λεβήνα (IC I, XVII, αρ.1.9, 3^{ος} αι. π.Χ.), και στην Ιεράπυτνα (IC III, III, αρ.4.49 και 52, 2^{ος} αι. π.Χ.). β) Το ρήμα *προδικάζω* σε μέση φωνή σημαίνοντας "καταθέτω αγωγή από πριν", στη Γόρτυνα στον 2^ο αι. π.Χ. (SEG XXIII, 1968, αρ.589.18). γ) Το ουσιαστικό *δικαιολογία* "υπεράσπιση", που αναφέρεται σε δύο πόλεις που διαδίκούν σε μια δίκη διαιτησίας στην Ίτανο στον 2^ο αι. π.Χ. (IC III, IV, αρ.9.31, 55 και 94). δ) Το επίθετο *ἐνδικος* που σημαίνει "υποκείμενος σε δίκη", ή "με δικαίωμα για δίκη", σημασία καταγεγραμμένη μόνο στην κρητική διάλεκτο, που απαντάται στη Γόρτυνα τον 5^ο αι. π.Χ.

Γ. Τα αποδεκτά τεκμήρια κατά τη δίκη.

α) Μάρτυρες.

Η μαρτυρία και ο όρκος είναι τα μοναδικά τεκμήρια αποδεκτά στη δίκη της Γόρτυνας. Όσον αφορά τους μάρτυρες, τον αριθμό τους και τον χαρακτήρα τους ρυθμίζονται από τον νόμο σε κάθε περίπτωση. Για να ονομάσουμε το μάρτυρα χρησιμοποιείται η λέξη *μαίτυς*, που εμφανίζεται συχνά στους νόμους της Γόρτυνας από τον 6^ο έως το 5^ο αι. π.Χ. και μια φορά στην Ελεύθερνα και στη Λυττό το 6^ο – 5^ο αι. π.Χ. (IC II, XII, Ελεύθερνα.8.1, IC I, XVIII, Λυττός 5.10). Επίσης αυτή η λέξη έχει καταγραφεί στη Γόρτυνα τον 2^ο αι. π.Χ. (SEG XXIII, 1968, αρ.589.14) και στην Κνωσό στον 3^ο αι. π.Χ. (IC I, VIII, αρ.5.B.10). Πρέπει να επισημάνουμε επίσης τη χρήση του ρήματος *μαίτύρομαι*, σε ένα απόσπασμα νόμου από την Ελεύθερνα του 6^{ου} – 5^{ου} αι. π.Χ., (IC II, XII, αρ.13.4). Για να εκφραστεί η ιδέα "καταθέτω σαν μάρτυρας" δημιουργείται στην δικανική γλώσσα της Γόρτυνας το σύνθετο ρήμα *ἀποφωινέω* (= απική μαρτυρέω), σύνθετος στις επιγραφές του 5^{ου} αι. π.Χ. Ομοίως, το σύνθετο *προφωινέω* χρησιμοποιείται στη Γόρτυνα τον 5^ο αι.

π.Χ με την δικανική σημασία "καταθέτω προκαταβολικά" ενώπιον μαρτύρων, μεταξύ διαδίκων (IC IV, αρ.81.9' αρ.75.A.6, αποκαταστημένο). Το απλό ρήμα φωνέω, αρκετά καταγεγραμμένο στα Ελληνικά από τον Όμηρο με την γενική σημασία "φωνάζω, ομιλώ", χρησιμοποιείται και στην Κρητική διάλεκτο σαν τεχνικός όρος της δικανικής γλώσσας με την σημασία "καταθέτουν σε μια δίκη τα μέρη των διαδίκων", καταγεγραμμένο στη Γόρτυνα τον 5^ο αι. π.Χ. (Leg.Gort. 1.19, 2.36, 2.54) και στην Αξό τον 6^ο – 5^ο αι. π.Χ. (IC II, V, αρ.1.11).

β) Όρκος.

Η λέξη ὄρκος, αναφερόμενη στον όρκο που δίνεται σε μια δίκη από τα δύο μέρη, από τους μάρτυρες ή από το δικαστή απαντάται στη Γόρτυνα από τον 7^ο αι. έως τον 5^ο π.Χ. (IC IV, αρ.9.η*, Leg.Gort. 11.47) και στην Ελεύθερνα τον 6^ο – 5^ο αι. π.Χ. (IC II, XII, αρ.3.2 και 3), και επίσης σε κάποιες πρόσφατες επιγραφές (IC I, VIII, Κνωσός αρ.5bis.5, 3^ο αι. π.Χ. IC II, V, Αξός αρ.25.B.3, 3^ος αιώνας π.Χ.). Πρέπει να υπογραμμίσουμε την χρήση κάποιων παράγωγων και σύνθετων αυτής της λέξης όπως τα εξής: α) Το επίθετο παράγωγο ὄρκιος "αυτός που υπόκειται σε όρκο, αυτός που έχει δεσμευτεί με όρκο", σε ένα απόσπασμα ενός νόμου της Δρήρου του 7ου – 6^{ου} αι. π.Χ. (SEG XV, 1958, N.564.2). Το συγκριτικό επίθετο ὄρκιότερος χρησιμοποιείται συχνά στους νόμους της Γόρτυνας του 5^{ου} αι. π.Χ. στην στερεότυπη φράση ὄρκιότερον, ὄρκιότεραν ἤμην για να επισημανθεί ότι ο όρκος κάποιου θα έχει προτεραιότητα στη δίκη (IC IV, Γόρτυνα 41.II.12, 42.B.5, 45.D.3-4, Leg.Gort. 2.15, 3.49-50, 4.6-7). β) Το σύνθετο ὀρφομότας, χρησιμοποιούμενο σε ένα απόσπασμα νόμου της Γόρτυνας του 7ου – 6^{ου} αι. π.Χ. για να επισημάνει το δικαστή που έχει δεσμευτεί με όρκο (IC IV, αρ.8.i). Με την ίδια σημασία η λέξη χρησιμοποιείται στην Αρκαδική διάλεκτο τον 6^ο αι. π.Χ. (IG V 2, 261.2, Μαντίνεια) και στη Λοκρική τον 5^ο αι. π.Χ. (IG IX 1, 333.16). γ) Το επίθετο ἔνορκος "που έχει δεσμευτεί με όρκο", συχνός όρος στην αττική διάλεκτο, ο οποίος απαντάται στη Κρητική διάλεκτο και στις πρόσφατες επιγραφές (IC I, IX, Δρήρος 1.B.45, 3^ος – 2^ος αι. π.Χ., IC I, XVI, Λατώ 5.46, 2^ος αι. π.Χ., IC III, IV, Ίτανος 6.6, 3^ος αι. π.Χ.). δ) ὀρκωτής, όνομα ενεργούντος προσώπου από το ρήμα ὀρκώ με κατάληξη -της, με τη σημασία "αυτός που βάζει κάποιον να ορκιστεί", όνομα συχνό στην αττική και καταγεγραμμένο στην κρητική σε μια επιγραφή της Ιεράπυτνας του 2^{ου} αι. π.Χ. (IC III, III, αρ.3.A.101). ε) το ρήμα ἐρξορκίζω "κάνω κάποιον να ορκιστεί", συχνή λέξη στην κρητική διάλεκτο.

Όσον αφορά το ρήμα ὀμνυμι "ορκίζομαι", η χρήση του είναι πολύ συχνή τόσο στις αρχαιότερες επιγραφές όσο και στις πιο πρόσφατες. Αυτό το ρήμα χρησιμοποιείται επίσης με πρόθεμα σε πολλά σύνθετα ρήματα: α) ἀπόμνυμι "αρνούμε με όρκο", ρήμα συχνό στα Ελληνικά από τον Όμηρο με αυτή τη σημασία, στη Γόρτυνα από τον 7^ο έως το 5^ο αι. π.Χ. (IC IV, αρ.22.B, Leg.Gort. 3.7 και 9-10, N.54 και 11.48-49) και στην Αξό σε μια πρόσφατη επιγραφή (IC II, V,

αρ.25.B.7, 3^{ος} αιώνας π.Χ.). Ας επισημάνουμε εδώ το σύνθετο επίθετο ἀπόμοτος "ο δεσμευμένος με όρκο να μην κάνει κάτι", καταγεγραμμένο στο *Νόμο της Γόρτυνας* (IC IV ,11.28). β) ἐξόμνυμι "αρνούμαι κάτι με όρκο", ρήμα αρκετά καταγεγραμμένο στην αττική διάλεκτο με αυτή τη σημασία, σε απόσπασμα ενός νόμου της Δρήρου του 5^{ου} αι. π.Χ. (SEG XXIII, 1968, N.571.1). γ) συνεξόμνυμι, *άπαξ λεγόμενο*, χρησιμοποιούμενο σε μέση φωνή σε ένα νόμο της Γόρτυνας του 5^{ου} αι. π.Χ. (IC IV, αρ.81.18-19) με την έννοια "αρνούμαι κάτι με όρκο". δ) ἐπόμνυμι "ορκίζομαι σύμφωνα με", ρήμα συχνό στα Ελληνικά από τον Όμηρο, στη Γόρτυνα τον 2^ο αι. π.Χ. (IC IV, αρ.184.b.22-23). Το επίθετο σε -τος ἐπόμοτος, σημαίνοντας πιθανώς "ο ορκισμένος, αυτός που με όρκο βεβαιώνει κάτι", βρίσκεται στη Γόρτυνα τον 7^ο -6^ο αι. π.Χ. (IC IV αρ.8.e-f). ε) κατόμνυμι "βεβαιώνω με όρκο", χρησιμοποιούμενο στη Γόρτυνα τον 5^ο αι. π.Χ. (IC IV αρ.77.B.11) και στον 4^ο – 3^ο αι. π.Χ. (IC IV, αρ.160.B.8-9). στ) συνόμνυμι "ορκίζομαι μαζί με κάποιον", λέξη πρόσφατη στην κρητική διάλεκτο (IC I, IX, Δρήρος 1.B.71-72, 3^{ος} – 2^{ος} αι. π.Χ.).

Ας αναφέρουμε επίσης μερικά ονόματα σχηματιζόμενα με τη ρίζα του αορίστου ὁμο- από το ρήμα ὁμνυμι. Έτσι, α) Το ουσιαστικό ὁμότης, όνομα ενεργούντος προσώπου σε κατάληξη -της, σε ένα νόμο της Δρήρου από τον 6^ο αι. π.Χ. (Demargne-H. Van Effenterre, *BCH* 61, 1937, σελ.334, l.4). Σημειώνεται ότι αυτή η λέξη δεν είναι γνωστή, εκτός από την κρητική διάλεκτο, δεν είναι γνωστή παρά μόνο στους γραμματικούς (Theognostus, *Canones*, 45 *Etym. Magn.*, 258.3). β) Το σύνθετο ουσιαστικό ὁμομότας "ορκίζομαι μαζί με κάποιον", κρητική λέξη καταγεγραμμένη στη Γόρτυνα το 6^ο – 7^ο αι. π.Χ. (IC IV, αρ.4.3) και στη Λυττό 6^ο – 5^ο αι. π.Χ. (IC I, XVIII, αρ.5.13).

Δ. Αποτέλεσμα και εκτέλεση της απόφασης της δίκης.

α) Θετική ή αρνητική έκβαση της δίκης.

Το ρήμα νικάω χρησιμοποιείται συχνά στην κρητική διάλεκτο ως δικανικός λόγος και σημαίνει σε ενεργητική φωνή "κερδίζω μια δίκη" και σε παθητική φωνή "ηττώμαι, χάνω τη δίκη". Έχετε υπόψη ότι η δικανική γλώσσα χρησιμοποιεί συχνά, όπως στην περίπτωση του ρήματος μωλέω, λέξεις με αρχική σημασία στρατιωτική. Αυτή η χρήση του νικάω είναι συχνή στην κρητική διάλεκτο σε όλες τις εποχές. Εξάλλου το ουσιαστικό νίκα χρησιμοποιείται επίσης στη Γόρτυνα τον 5^ο αι. π.Χ. "νίκη που έχει επιτευχθεί με δίκη" (*Leg. Gort.* 9.31).

β) Πρόστιμα.

Πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι οι δικανικές κυρώσεις που υποδεικνύονται έχουν χρηματικό χαρακτήρα. Έχουμε λοιπόν τις ακόλουθες λέξεις που αναφέρονται στα πρόστιμα: i) Λέξεις που έχουν σχηματιστεί με το θέμα του ρήματος ἄάω. Πρόκειται για μια σειρά λέξεων που χρησιμοποιήθηκαν στην κρητική διάλεκτο με δικανική σημασία, δηλαδή: το όνομα ἄτᾶ, δωρική μορφή για ἄτη (Όμηρος, ποιητές), με την έννοια πρόστιμο, που ισούται με ζημία στην αττική το

ρήμα *ἀτάω*, σημαίνοντας στην ενεργητική φωνή "επιβάλλω ένα πρόστιμο" και σε παθητική "τιμωρούμαι με ένα πρόστιμο", "τιμωρούμαι να πληρώσω ένα χρηματικό πρόστιμο", και τα σύνθετα επίθετα *ἀνάτος* και με στερητικό *ἀπό, ἀπάτος*, με τη σημασία "απρόσβλητος από την τιμωρία", "εξαιρεθείς από πρόστιμο".- ii) Άλλη λεξική οικογένεια που χρησιμοποιείται στην κρητική διάλεκτο για να εκφράσει την ιδέα τη δικανικής ποινής είναι μια σειρά λέξεων που σχηματίζονται από το θέμα του ρήματος *τίνω*. Έτσι το ουσιαστικό *τιτύς (= απτική *τίσις*) "πρόστιμο", χρησιμοποιημένο στη μορφή γενικής ενικού *τιτύφος* σε ένα νόμο της Γόρτυνας του 7^{ου} – 6^{ου} αι. π.Χ. (*IC IV*, αρ.13.d.2), μοναδική τεκμηριωμένη εμφάνιση της λέξης στα Ελληνικά· το ρήμα *τιτεύω, που έχει καταγραφεί μόνο στην κρητική διάλεκτο, όπου απαντάται με τις μορφές *τιτουφέσθω* "θα τιμωρηθεί με χρηματικό πρόστιμο, θα του επιβληθεί ένα πρόστιμο", (*IC II*, V, Αξός 9.5 και 10-11, τον 4^ο – 5^ο αι. π.Χ.), και *τιτοφτός* "τιμωρούμενος με πρόστιμο" (*IC IV*, Γόρτυνα 15.c.1, 7^ο – 6^ο αι. π.Χ.). Αλλά και το όνομα *τίτας*, όνομα ενός άρχοντα στη Γόρτυνα υπεύθυνου να εισπράξει τα πρόστιμα (*IC IV*, αρ.14.g-p.1, N.15.a-b.2, N.78.5 και 7, N.102.3, N.107.1, αρ.165.7, *IC I*, XVI, αρ.1.34). Ας δούμε εδώ το επίθετο *ἐντιτύς*, ρηματικό επίθετο σε -τος από *ἐντίνω, "υποκείμενος σε ποινή", καταγεγραμμένο σε ένα σχόλιο του λεξικού του Ησυχίου και σε μία επιγραφή της Λεβήνας του 2^{ου} αι. π.Χ. (*IC I*, XVII, αρ.2.a.6).- iii) Το ουσιαστικό *πῆμη* και μερικά από τα σύνθετά του. Για να εκφράσει την ιδέα "πρόστιμο" χρησιμοποιείται καμιά φορά στα αρχαία κρητικά κείμενα το ουσιαστικό *τιμά*, όνομα σύνηθες στα Ελληνικά με αυτή τη σημασία. Σε μία επιγραφή της Γόρτυνας του 5^{ου} αι. π.Χ. χρησιμοποιείται επίσης με τη σημασία "ποινή, πρόστιμο" η λέξη *τὸ ἐπιτίμιον* (*IC IV*, αρ.77.B.9-10). Με αυτή την έννοια στα κείμενα της ελληνοιστικής εποχής χρησιμοποιούνται, εκτός από τις προαναφερθείσες λέξεις, άλλες λέξεις που οφείλονται στην κοινή γλώσσα, όπως *τὰ πρόστιμα* και *τὸ ἐπίτιμον*.- iv) Το ρήμα *ζᾶμιδμεν* "τιμωρώ με χρηματικό πρόστιμο", λέξη κοινή στα Ελληνικά. Στην κρητική διάλεκτο παρουσιάζεται στα αρχαία κείμενα (π.χ. *IC IV*, Γόρτυνα 80.6, 7 και 7-8, 84.3, *IC II*, V, Αξός 1.4). - v) Το ουσιαστικό *ποινά*, σε ένα απόσπασμα από κάποιο νόμο της Γόρτυνας του 7^{ου} αι. π.Χ. με την έννοια "χρηματική ποινή, πρόστιμο" (*IC IV*, αρ.8.a-d).- vi) Άξια μνείας είναι η χρήση της λέξης *δίκη*, σημαίνοντας "ποινή, πρόστιμο", σε μια επιγραφή της Ιεράπυτνας της Ελληνοιστικής εποχής (*IC III*, III, αρ.4.52).

3. Από τα προηγούμενα προκύπτουν κάποια συμπεράσματα. Η αρχαιότερη περίοδος της κρητικής διαλέκτου αναφέρεται στην εποχή των πρώτων γραμμένων νομοθεσιών της Κρήτης στις οποίες αντικατοπτρίζεται το κοινό δίκαιο που έχει μεταδοθεί προφορικά από μια πρότερη εποχή. Σε αυτή την περίοδο χρησιμοποιούνται, μαζί με τις λέξεις που είναι συνήθεις στα Ελληνικά ή κοινές σε άλλες νομοθεσίες, πολυάριθμες λέξεις ειδικές στην δικανική κρητική

γλώσσα. Πρόκειται για λέξεις που έχουν καταγραφεί στα Ελληνικά μόνο στην Κρήτη ή που όταν υπάρχουν εκτός Κρήτης παρουσιάζουν μια ειδική σημασία που έχει καταγραφεί μόνο στη διάλεκτο. Μεταξύ των λέξεων καταγεγραμμένων μόνο στην Κρήτη εμφανίζονται πολλά *άπαξ λεγόμενα* που φανερώνουν τη λεξική δημιουργικότητα της διαλέκτου. Η πιο πρόσφατη περίοδος μεταξύ του 4^{ου} και του 1^{ου} αι. π.Χ., χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη μιας υπερδιαλεκτικής δικανικής γλώσσας με απτική βάση, που ευνοήθηκε από τις συχνές επαφές που πραγματοποιήθηκαν σε αυτή την περίοδο μεταξύ των πόλεων σε όλο τον Ελληνικό κόσμο. Οι πρόσφατες λέξεις που οφείλονται στην κοινή γλώσσα αντικαθιστούν συχνά τις αρχαιότερες λέξεις. Ωστόσο, είναι φανερό ότι σε άλλες περιπτώσεις οι ειδικές λέξεις της αρχαίας νομοθεσίας εξαφανίζονται εξαιτίας της αλλαγής των πράξεων για τις οποίες αρχικά δημιουργήθηκαν.

Βιβλιογραφία

Adrados, F. R.; Rodríguez-Somolinos, J. [e.a.], *Diccionario Griego-Español*, Madrid, Instituto de Lenguas y Culturas del Mediterráneo y Oriente Próximo (ILC) Centro de Ciencias Humanas y Sociales (CCHS) CSIC, 1980-2002, 6 τόμοι. (Α-έκπελεκάω) τόμος I 2^η εκδ., Madrid 2008. Τόμος 7ος, Madrid (υπό τυπογραφείο). web: <http://www.filol.csic.es/dge/lst/lst4.htm>.

Bile, M., *Le Dialecte crétois ancien. Étude de la langue des inscriptions. Recueil des inscriptions postérieures aux IC*, «École française d'Athènes. Études crétoises» 27, Paris 1988.

Chantraine P., *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, 2 τόμοι., Paris 1968-1980.

DEMARGNE, P. - VAN EFFENTERRE, H., "Recherches a Dreros", *BCH* 61, 1937, σελ. 333-348.

Fraser, P. M.; Matthews, E., *A Lexicon of Greek Personal Names. I: The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*, P. M. Fraser and E. Matthews (edd.). *II: Attica*, M. J. Osborne and S. Byrne (edd.). *III.A: The Peloponnese, Western Greece, Sicily and Magna Graecia*, P. M. Fraser and E. Matthews (edd.). *III.B: Central Greece from the Megarid to Thessaly*, P. M. Fraser and E. Matthews (edd.). *IV: Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, M. Fraser and E. Matthews (edd.). Oxford: Oxford University Press, 1987-2005, <http://www.lgpn.ox.ac.uk/>

IC I-IV = Guarducci, M., *Inscriptiones Creticae*, 4 τομ. Roma 1935-1950. Τόμος 1. *Tituli Cretae mediae praeter Gortynios*, 1935. Τόμος 2. *Tituli Cretae occidentalis*, 1939). Τόμος 3. *Tituli Cretae orientalis*, 1942. Τόμος 4, *Tituli Gortynii*, 1950.

IG = *Inscriptiones Graecae*. Editio maior, Vols. I-XIV, Berlin: Academia litterarum regiae Borussicae, 1873-1927. Editio minor, Vols. I, II/III, IV, IX, X, XII, Berlin: Academia litterarum Borussicae, 1913-. Editio tertia, I.1-2, Berlin: Academia litterarum Borussicae, 1981.

Liddell H. G., Scott R., Jones H. S. [e.a], *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940⁹, With a Supplement Edited by E. A. Barber, Reprinted 1968, With a Revised Supplement Edited by P. G. W. Glare, Reprinted 1996.

Martínez-Fernández, A., *Epigramas Helenísticos de Creta*, Manuales y Anejos de Emerita-XLVIII, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 2006.

Packard Humanities Institute, *CD-ROM #7: Greek Documentary Texts: (1) Inscriptions, (2) Papyri*, Los Altos, California, 1991-1996.

SEG = Supplementum Epigraphicum Graecum. Τόμοι 1-11, επιμ. J. E. Hondius (Leiden 1923-1954). Τόμοι 12-25, επιμ. A. G. Woodhead (Leiden 1965-1971). Τόμοι 26-41, επιμ. H. W. Pleket, R. S. Stroud (Amsterdam 1979-1991). Τόμοι 42-44, επιμ. H. W. Pleket, R. S. Stroud, J. H. M. Strubbe (Amsterdam 1992-1994). Τόμοι 45-49, edd. H. W. Pleket, R. S. Stroud, A. Chaniotis, J. H. M. Strubbe (Amsterdam 1995-1999). Τόμος 50, επιμ. A. Chaniotis, R. S. Stroud, J. H. M. Strubbe (Amsterdam 2000). Τόμος 51, επιμ. A. Chaniotis, T. Corsten, R. S. Stroud, R. A. Tybout (Amsterdam 2001). Τόμοι 52-54, επιμ. A. Chaniotis, T. Corsten, R. S. Stroud, R. A. Tybout (Leiden-Boston 2002-2004).

Pr. Dr. Ángel Martínez Fernández

Area de Filología Griega, Facultad de Filología
Universidad de La Laguna
E-38071 La Laguna, Spain
Tel.: 0034-922-631124
E-mail: amarfer@ull.es